

Радянізація міського простору Вінниці у 1920–1930-ті рр.

КСЕНІЯ КУЗІНА

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

Актуальність. Стаття присвячена змінам міського ландшафту м. Вінниці в 1920–1930-ті рр. Ці зміни були пов'язані з політикою радянської влади, спрямованої на перетворення простору міста, і мали символізувати настання нової радянської епохи.

Цілі і завдання. На основі історичних джерел і наукової літератури проаналізувати радянську містобудівну політику у м. Вінниці у зазначений період, яка включала архітектурні заходи та топоніміку.

Висновки. Радянізація міського простору була однією зі складових радянського проекту радикальної перебудови суспільства. У 1920–1930-ті рр. здійснювалася радянізація традиційного міського ядра Вінниці.

У 1930-ті рр. активно забудовувалася центральна частина міста. Зводилися споруди у стилі «сталінського ампіру»: кінотеатр ім. М. Коцюбинського, бібліотека, будівля обкому партії та ін. Нові споруди повинні були продемонструвати велич радянської влади.

Архітектурна спадщина минулого не становила цінності для радянської влади, тому деякі пам'ятники архітектури були або знищені, або було змінено їхнє функціональне призначення (наприклад, культові споруди міста).

Перейменування вулиць у Вінниці на початку 1920-х рр. можна розглядати як спосіб переписування історичної пам'яті. З 127 вулиць у 1921 р. зберегли дореволюційні назви лише 21. Зникли назви вулиць, пов'язані з історичними діячами та подіями минулого, а також з релігійною топонімікою. Вулиці і площі Вінниці були названі на честь героїв нової епохи.

Ключові слова: місто, міський простір, радянізація, архітектура, сталінський ампір, меморіал.

The Sovietization of Vinnitsa' urban environment in the 1920–1930-ies

KSENIA KUZINA

(Vasyl' Stus Donetsk National University)

Relevance. The article investigates the changes in the urban landscape of Vinnitsa in the 1920-1930-ies. These changes were the result of the Soviet policy. The aim of this policy was transforming the urban environment. It also symbolized a new Soviet era.

Purpose. On basis of historical sources and scholarly literature to trace the Soviet urban policies in Vinnitsa in this period, which included architectural activities and the toponymical.

Approach. The research is based on Vinnitsa Oblast State Archive archival sources analysis. Materials of periodicals of 1920–1930-ies ("Bolshevik's truth", "News", "Working newspaper") are important sources.

Findings. The sovietization of urban environment was the part of the Soviet project of radical social transformation. Traditional urban core of Vinnitsa was changed in the 1920-1930-ies. There were new buildings in the central part of the city: a movie theater of Kotsyubyns'kogo, a library, a building of the regional party committee and others. They showed the greatness of the Soviet regime. It was a new architectural style of "Stalin's Empire".

The architectural heritage was not a value to the Soviet regime. The Soviet authorities destroyed monuments or changed their functional purpose (religious buildings).

Renaming streets of Vinnitsa was in the early 1920s. It was a way to rewrite historical memory. Only 21 of the 127 streets had retained the pre-revolutionary name in 1921. Street's names associated with historical figures and events of the past disappeared, as well as religious toponymy. There were the names of streets and squares in honor of the heroes of a new era.

Keywords: city, urban environment, sovietization, architecture, Stalin's empire, memorial.

Радянiзацiя мiського простору у 1920–30-тi рр. було складовою частиною радянського проекту радикальної перебудови суспiльства. Бiльшовики стверджували своє право на оформлення мiського ландшафту в стилi нової радянської символiки. Вони почали займати i монополiзувати мiський простiр з метою змiнити символiчну карту мiсцевостi. Проводилась активна полiтика, яка включала архiтектурнi заходи, топонiмiку, що свiдчило про настання нової епохи.

До проблеми радянiзацiї мiського простору звертались дослiдники, що вивчали полiтику мiстобудування у СРСР у 1920–1930-тi рр., – М. Г. Месерович, О. В. Конишева, Д. С. Хмельницький [1]. Нiмецький iсторик Мальте Рольф, який дослiджував радянськi масовi свята, звернув увагу на той факт, що новий «че-

рвоний календар» та радянська топографiя служили однiй метi – продемонструвати та ствердити новий порядок [2]. У його роботi побiжно розглянутi змiни у забудовi у 1920–1930-тi рр. Воронеж та Новосибiрська. Карл Шльогель у своєму дослiдженнi «Герор i мрiя. Москва 1937 р.» серед iнших аспектiв показав кардинальнi перетворення, що відбулись в архiтектурi Москви у 1930-тi рр., та iх вплив на повсякденне життя москвичiв [3]. Вивчення iсторiї Вiнницi у даному ракурси також має перспективи. В нагодi стають працi, в яких значений перiод в iсторiї мiста отримав висвiтлення [4, 5, 6]. Питання архiтектурної спадщини Вiнницi у науковiй лiтературi актуалiзувались О. Бирулею [7], А. О. Варою [8], В. В. Смоляком, А. С. Субiн-Кожевнiковою [9].

Для дослідження обраної теми нами було використано матеріали з фондів Вінницького державного архіву (Вінницький виконавчий окружний комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; Подільський виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів), періодичні видання («Більшовицька правда», «Вісті», «Робітнича газета»).

Радянська колонізація міського простору була спрямована на «маркування центру». Локалізація та облаштування центру мали велике значення з точки зору демонстрації авторитету влади, встановлення панування. Маркування нового радянського центру Вінниці означало передусім радянізацію старого традиційного міського ядра. В результаті головний проспект Миколаївський став називатись Ленінським (сучасна вулиця Соборна). Місцем перебування владних органів стала будівля Міської Думи (1911 р., арх. Г. Г. Артинов). Саме тут до 1941 р. розташовувалась Вінницька міська рада робітничих та червоноармійських депутатів [10].

З 1927 р. місто було поділено на чотири райони, для кожного з яких визначався свій тип забудови. Центральна частина міста визначалась такими кордонами: проспект Леніна (колишній Миколаївський), вулиці Первомайська (Романівська), Держинського (Єкатерининська), Гоголівська, Льва Толстого, Коцюбинського (Владислава IV), Свердлова (Петра Могили) – до залізних мостів і до вокзалу. Перший район – центральний Ленінський проспект по обидві боки забудовувався 3-х і вище поверховими будинками. У другому районі – також центральному –

споруди мали бути не менше за 2 поверхи. У третьому та четвертому районі дозволялось зводити одноповерхові будівлі. Отже, центральна частина міста мала стати своєрідною парадною «вітриною» досягнень нової радянської влади. У той же час, всі незручності витіснялись та перебували на периферії [11].

Наприкінці 1920-х років розпочалась робота над створенням Генерального плану Вінниці в Одеській філії інституту «Діпромста» [12]. Втім завершували цей план група архітекторів з Харківської філії під керівництвом А. Д. Гуровича. У 1934 р. Наркомгосп УСРР затвердив план м. Вінниці. Щоправда, проєктувальникам доводилось корегувати план [13]. У 1930-ті рр. розширились межі Вінниці: у 1934 р. було приєднано Старе місто, а з 1938 р. с. П'ятничани стали одним з районів міста.

Панувала орієнтація на центр міста як осередок влади і початок строго ієрархічного порядку в організації простору навколо нього. Центральна частина Вінниці забудовується новими спорудами, що мали продемонструвати велич влади. Архітектура і використання символіки у містобудуванні мали втілювати епоху, що наступала, у монументальному стилі. Часто говорили про «красу комунізму», що мало знаковий характер. У 1930-ті роки в архітектурній забудові радянських міст поширюється так званий «сталінський ампір» з його урочистими, пишними формами, ансамблевою забудовою вулиць та площ, будівлями, прикрашеними барельєфами.

У листопаді 1934 р. у Вінниці відбулась перша вулична виставка архітектурних проєктів з метою ознайо-

мити городян з будівництвом, що проводилось у Вінниці, і водночас це була слухна нагода продемонструвати «безперечні досягнення» радянської влади, нехай «на папері» і у «перспективі». Для організації виставки використовували вітрини великих магазинів на центральній вулиці Леніна. Серед виставкових робіт були проекти будинку вчителя, будинку для профспілки медінституту, будинку Рад та ін. [14].

У стилі «сталінського ампіру» збудовується центр Вінниці. Були зведені кінотеатр (1932 р.) і бібліотека (1936 р.), які символізували культурні досягнення радянської влади. Найбільшою спорудою у місті стали корпуси медичного інституту, будівництво яких велось у 1935–1936 рр. Мав вразити своїми масштабами всіх відвідувачів Вінниці залізничний вокзал, який за площею перевершував попередній у 7 разів. Розглядалось два варіанти схем пасажирського будинку: поширення старого вокзалу в бік станції Козятин та будівництво нового вокзалу за 500 м від старого. Перевагу була віддана саме першому варіантові. Однак, залізничний вокзал перетворився на довгобуд – зведення будівлі затяглося до 1940 р. [15]. У 1936 р. завершилось будівництво величної будівлі в іонічному стилі з куполом та колонами (сучасна будівля Вінницької обласної держадміністрації). Вона спочатку призначалась для цукротресту, але врешті-решт новим господарем цієї споруди став обком партії. У 1936–1937 рр. зазнав змін центральний проспект ім. Леніна – він став значно ширшим. Раніше посередині вулиці проходив бульвар. Відтепер його знесли, а трамвайні колії перенесли на середину вулиці. Обабіч з'явилися

4 та 5 поверхові будинки. Практикувалось у цей час надбудови другого та третього поверхів над вже існуючими спорудами [16]. Отже, нібито створювався новий чудовий світ в душі «соціалістичного реалізму», що витісняв минуле.

Спадок, що залишився від попередньої епохи, став або непотрібним баластом, або сприймався як «матеріал», з яким можна поступити як завгодно. У 1936 р. на місце, де був до революції приватний сад, з'явився парк культури та відпочинку ім. М. Горького. Площа парку була розширена за рахунок старого католицького цвинтаря. Один із закритих цвинтарів на вул. Ворошилівській (колишня Князя Олега) перетворився на сквер. Здається, асоціації не турбували проектувальників. Вони були далекі від думки, що нова топографія могла успадкувати значення тих міст, які мали зовсім інше призначення.

Відбувалась узурпація традиційного міського ядра і відправлення у небуття того значення, з яким традиційно пов'язувалось це місце. Зокрема, така практика стосувалась релігійних споруд – християнських соборів та синагоги. Вознесенську церкву міська влада пристосувала під клуб, на фасаді якого з'явиться гасло «За справу Леніна–Сталіна будь», червоний прапор з металевою зіркою. У будівлі колишнього Домініканського собору (сучасний Спасо-Преображенський собор) у 1926 р. був осередок спортивного товариства «Динамо», а з 1930 р. приміщення використовувалось як склад. Будівля синагоги Рейхера (сучас. вул. Червонохрестівська, 11) була пристосована для потреб спортивної організації. У 1920-ті рр. приміщення колегії Єзуїтського монастиря були відведені для

архіву та краєзнавчого музею (1919 р.) [17].

Міський простір структурує пам'ять. Серед способів, які конструюють пам'ять, Пол Коннертон виділяє меморіал – просторові асоціації, пов'язані із конкретними подіями [18]. Мандрування містом подумки має слугувати процесу пригадування. Меморіал регламентує, що варто пам'ятати. Він часто пов'язаний із топонімікою, в якій відображається, наприклад, пам'ять про завоювання або переселення. Відповідно, перейменування вулиць, зокрема у Вінниці у 1920-ті рр., є способом переписування історичної пам'яті.

Наказом Подільського Губвиконкому від 15 грудня 1921 р. відбулось перейменування вулиць міста Вінниці [19]. Зі 127 назв вулиць незмінними залишились лише 21. Це, наприклад, «Запорізька», «Липовецька», «Українська», «Полковника Богуна», «Чеховська», «Льва Толстого», «Пушкінська», «Гоголівська», «Шевченківська», «Пироговська» та ін.

Назви вулиць, що були пов'язані з історичними діячами минулого, перейменовувались. Їхнє місце посіли нові герої. Центральний Миколаївський проспект перетворився на проспект Леніна (сучасна Соборна), Богдана Хмельницького – на вул. Козицького, Петра Могили – на вул. ім. Свердлова, князя Олега – на Ворошилівську, а Ольгінська – на Клару Цеткін. Підшукали заміну генералу П. І. Багратіону – російському полководцю: відтепер вулиця на його честь була перейменована на вул. ім. Будьонова.

Переназивались вулиці, назви яких були пов'язані із певними подіями. Наприклад, вул. «19 лютого» (на

честь скасування кріпацтва у 1861 р.) стала іменуватись «9 січня» («Кривава неділя» 1905 р.), «17 жовтня» (день ухвалення «Маніфесту про удосконалення державного порядку 1905 р.) – «7 листопада» (на честь більшовицького перевороту 1917 р.). Звичайно, мали зникнути релігійні топоніми. Вулиця Воскресенська була названа Соціалістичною, Почаївська – Червоною Зіркою, Казанська площа – Радянською, Кузьми-Дем'янівська – Дем'яна Бідного, Вознесенська – Троцького. На розі вулиць та перехрест'ях у Вінниці з'явилися однотипні таблички з новими назвами.

Перейменовували не лише вулиці, а навіть назви дивізій та казарм. У березні 1923 р. Військове містечко у Вінниці отримало «ім'я товариша Гая». Казарми 70 й 71 полків стали називатись «імені Самарського пролетаріату» та «імені Симбірського пролетаріату»; казарми артилерії та кавескадрону – «Залізні». По-новому стали називатись військові клуби – «імені тов. Лобоча», «ім. Комінтерну». А площа біля Артилерійських казарм перетворилась на «Площу Червоного Жовтня». Наказувалось командуванню та політбюро слідкувати, щоб «військовослужбовці навіть у простій розмові не використовували старих назв команд» [20].

У свідомості мешканців міста Вінниця мала постати його нова карта. На ній необхідно було позначити пам'ятники новим героям епохи. 5 лютого 1924 р. Подільський губвиконком ухвалив рішення про оголошення конкурсу на проект пам'ятника В. І. Леніну [21]. Так розпочалась багаторічна епопея спорудження пам'ятника «вождю світового

пролетаріату» у Вінниці. У 1926 р. Президія міської ради затвердила проект пам'ятника Леніну, створений співробітниками Асоціацією художників революційної Росії. Бронзова статуя, що зображувала Ілліча, вистояла 4 арш. 6 верш. (1 ½ натуральної висоти) мав бути встановлений на залізобетонному постаменті. Вартість статуї разом із п'єдесталом становила 26,5 тис. крб. Цю суму передбачалось зібрати шляхом добровільних внесків, індивідуальної підписки державних та господарських установ, а також перерахування одноденного заробітку робітників і службовців упродовж чотирьох місяців. Передбачалось, що пам'ятник вдасться відкрити 1 травня 1927 р. [22]. Але ця подія у зазначений день не відбулась. Пам'ятник Леніну у м. Вінниця буде встановлений у 1972 р., а через 20 років – у 1992 р. – демонтований.

Новими місцями пам'яті стали братські могили загиблих за радянську владу. У вересні 1920 р. президія губерньського відділу народного господарства ухвалила рішення про встановлення пам'ятників «жертвам контрреволюції» [23]. У 1921 р. ухвалено рішення про закладку надмогильного пам'ятника-склепу М. Максимовичу, загиблого члена подгубвиконкому. У міському парку Вінниці був встановлений «Меморіал жертвам революції» [24]. Нерідко саме тут біля могил та пам'ятників на початку 1920-х років відбувались мітинги.

Мальте Рольф звернув увагу на те, що для фіксації у свідомості міських мешканців нової символічної карти міста, необхідні ритуальні дійства – демонстрації. Тому масові свята стали тим основним медіумом, за допомогою якого відбувалась візуалізація

нового простору [25]. На початку 1920-х рр. система релігійної символіки ще продовжувала грати істотну роль у топографії міста. 12 березня 1920 р. у м. Вінниці пройшла «хода з нагоди річниці повалення самодержавства в Росії». Загальні збори і проведення першого мітингу були призначені біля Вознесенського собору о 10 годині, де мав відбутися перший мітинг. Влада обрала місцем локації площу біля церкви, яка продовжувалась сприйматися городянами як значуща, де відбувались важливі події. Місце, де проводились хресні ходи з нагоди великих релігійних свят, перетворювалось на місце святкування нових річниць нової влади. Натопт людей з червоними прапорами біля церкви не викликав дисонансу у організаторів [26].

У 1921 р. під час святкування четвертої річниці Жовтневої революції місцем проведення параду було обрано площу біля Кримських казарм (військове містечко). Туди мали прибути чотири колони з представників профспілок, комсомолу, членів партії, комполку, вихованців профшколи, студенти Інституту народної освіти і, звичайно, військові частини. Святкові колони наближались до площі з різних боків для того, щоб надати урочистому параді характер символічного дійства, у якому бере участь усе місто [27].

Площа біля Військового містечка залишалась місцем проведення демонстрацій наприкінці 1920-х рр. Святкування чергової річниці Жовтневої революції відбулось у 1928 р. так само на цій площі [28]. У другій половині 1930-х рр. урочистості відбувались на головній магістралі Вінниці – проспекті Леніна біля щойно зведеної будівлі обкому партії. Рух

колон був орієнтований на нові адмінбудівлі, що підкреслює їх центральне значення. Святкові трибуни там зайняли свої місця [29].

Вінничани у ці дні прикрашали будівлі червоними прапорами, навіть, килимами, портретами радянських лідерів та гілками дерев, квітами. Нова радянська символіка з'явилась на вулицях містак.

Таким чином, заходи радянської влади були спрямовані на зміну традиційного міського простору Вінниці – міста, яке мало тривалі традиції міського життя. Нова архітектура, топоніміка, символіка у містобудуванні мали свідчити про перемогу радянської влади і настання нової епохи. Формується нова символічна карта міста із радянськими меморіалами і локусами.

SUMMARY. The article is devoted to the Sovietization of Vinnitsa urban space in 1920–1930-ies. On basis of historical sources and scholarly literature to trace the Soviet urban policies in Vinnitsa in this period, which included

architectural activities and the toponymical in in this period. These changes had to demonstrate and claim the new Soviet order. According to new Soviet policy, the new names of streets and squares were in Vinnitsa.

Keywords: city, urban environment, sovietization, architecture, Stalin's empire, memorial

РЕЗЮМЕ. Стаття посвящена советизации городского пространства Винницы в 1920–1930-е гг. На основе исторических источников и научной литературы проанализирована советская политика в области архитектуры и топонимике в указанный период. Изменения городского ландшафта должны были продемонстрировать и утвердить новый советский порядок. В рамках этой политики в Виннице были переименованы улицы и площади.

Ключевые слова: город, городское пространство, советизация, архитектура, сталинский ампи́р, мемориал.

Примітки:

1. Меерович М. Г. Кладбище соцгородов: градостроительная политика в СССР (1928–1932 гг.). – М.: РОС-СПЭН, 2011. – 270 с.
2. Рольф М. Советский массовый праздник / М. Рольф. – М.: РОСПЭН, 2009. – 439 с.
3. Шлэгель К. Террор и мечта. Москва 1937 / К. Шлегель. – М.: РОСПЭН, 2011. – 742 с.
4. Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 1964. – 354 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / Ін-т історії АН УРСР; голов. ред. колегія: Тронько П. Т. та ін. Вінницька область / ред. колегія: Олій-

- ник А. Ф. та ін. – К: Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1972. – 778 с.
6. Вінниця: Історичний нарис / гол. ред. проф. А. М. Подолинний. – Вінниця, 2007.
7. Бируля О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. – Вінниця, 1930. – 63 с.
8. Вара А. О. Архітектурна спадщина національних меншин на території м. Вінниці // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 6. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – С. 21–41.

9. Смоляк В. В. Дослідження особливостей пам'яток архітектури м. Вінниці, на прикладі будівлі Миської думи архітектора Г. Г. Артинова / В. В. Смоляк // Сучасні технології, матеріали і конструкції в будівництві. – 2014. – № 2. – С. 139–145.
10. Там само – С. 140.
11. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р-595. – Оп. 1. – Спр. 1158. – Арк. 60–61.
12. Там само. – Ф. Р-595. – Оп. 7. – Спр. 144. – Арк. 1.
13. Черленіовський Л. О. Реконструкція обласних центрів України. Вінниця / Л. О. Черленіовський // Архітектура Радянської України. – 1940. – № 7. – С. 5.
14. Виставка архітектурних проєктів // Більшовицька правда. – 1934. – 12 листопада. – С. 4.
15. До збудування нового вокзалу // Більшовицька правда. – 1934. – 22 лютого. – С. 4.
16. Зробити Вінницю добре впорядкованим містом // Більшовицька правда. – 1934. – 16 травня.
17. Вара А. О. Названа праця. – С. 26.
18. Connerton P. How Modernity Forgets / P. Connerton. – Cambridge University Press, 2009.
19. Приказ № 174 Подольського Губисполкома (по отделу Управления) от 15 декабря 1921 г. // Вісті. – 1921. – 31 грудня.
20. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р-925. – Оп. 2. – Спр. 910. – Арк. 323.
21. Там само. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 170–171.
22. Памятник Ленину // Винницкая рабочая газета. – 1926. – 19 мая. – С. 2.
23. Державний архів Вінницької області – Ф-Р 992. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 47.
24. Там само. – Ф. Р-925. – Оп. 2. – Спр. 499. – Арк. 204.
25. Рольф М. Названа праця – С. 154.
26. Порядок празднования годовщины свержения самодержавия в России // Вести. – 1920. – 12 марта.
27. Порядок шествия // Вести. – 1921. – 5 ноября.
28. Напередодні Жовтневих свят. План демонстрації і параду // Робітничая газета. – 1928. – 6 листопада. – С. 4.
29. Більшовицька правда. – 1937. – 7 листопада.